

חברה וכלכלה בבקעת הירדן: אזור בנקודת המראה¹

פרופ' משה מאור

האוניברסיטה העברית בירושלים; מועצת הביטחון לישראל

msmaor@mscc.huji.ac.il

20.6.2010

הקדמה

חשיבותה המכרעת של ההתיישבות בהבטחת ריבונות על חבל ארץ הינה עובדה הידועה לכל תנועה לאומית באשר היא. ללא בעלות ממשית על קרקע לא תיתכן ריבונות לאומית ותרבותית לעם. גם הניסיון של התנועה הציונית במאה השנים האחרונות אינו שונה. ההתיישבות היהודית בעשורים שקדמו לקום המדינה היוותה גורם מרכזי בהכללת אזורים נרחבים בתחומה של מדינת ישראל, עת החליטה עצרת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות. העובדה כי מדינת ישראל נמצאת זה שנים מספר בתהליך שלום מחריפה את המאבק על הקרקעות, שהרי בסופו של דבר יקבעו גבולותיה של מדינת ישראל בעיקר על ידי תוצאות תהליך ההתיישבות של שני העמים. צרכים ביטחוניים הנוגעים לשליטה טריטוריאלית יכובדו אך ורק אם יגובו באחיזה קרקעית ממושכת ונרחבת של מתיישבים.

הצורך הביטחוני של שליטה ישראלית בבקעת הירדן יוצר אם כן צורך בהתיישבות ופיתוח חקלאי ותעשייתי. אך מעבר להכרה כי רק על ידי אחזקה יהודית בקרקע ניתן לשמר נוכחות ביטחונית, נדרש ניתוח אובייקטיבי שיאפשר לענות על השאלה הבאה: **האם זה הזמן לפתח את בקעת הירדן? האם סיום התקופה בה חל צו הקפאת הבנייה באזור יהודה ושומרון הוא הזמן המתאים לפתח אזור בו קיימים תנאים אקלימיים כה קשים?** המטרה של נייר עמדה זה הינה לתת לקורא תמונת מצב חברתית-כלכלית של אזור בקעת הירדן ולגזור מתמונה זו את המדיניות הנדרשת. מאחר שתמונת המצב היא תוצאה של תהליכים דינמיים, הקדשתי תשומת לב מיוחדת לשינויים דרמטיים שחלו בשלוש השנים האחרונות.

מסקנת המחקר חדה כתער: בקעת הירדן מצויה כיום בנקודת המראה, כלומר במצב בו הבשילו התנאים לצמיחה כלכלית וחברתית מהירה. מבחינה דמוגרפית ניכרות בשלוש השנים האחרונות מגמות הכוללות (1) התחזקות ההתיישבות הדתית בבקעת הירדן, (2) חזרת הבנים ליישובים בבקעה, ו- (3) ביקוש רב למגורים בבקעה המוביל לעיתים לפינוי מתיישבים המתגוררים ביישוב מספר שנים על מנת לפנות מקום למשפחות צעירות. ברמת הפיתוח החקלאי הוכח הפוטנציאל של גידולים חקלאיים מסוימים (פלפל, תבלינים טריים, תמרים וענבי מאכל), פותחו פתרונות ספציפיים לענפים אלו, ונמצאו שווקים בינ"ל למוצרים הללו. בנושא הפיתוח התעשייתי התחדד הצורך בהקמת תעשיות משלימות לגידולים חקלאיים, כגון רפתות ומחלבות, מפעלי דשנים, חומרי הדברה, אריזות קרטון והייטק חקלאי. כיוון שבקעת הירדן הינה שטח בעדיפות ביטחונית וכיוון שהבשילו בה התנאים לפיתוח כלכלי-חברתי, היא חייבת לקבל קדימות ברורה להשקעה ממשלתית. סיום התקופה בה חל צו ההקפאה הוא נקודת הזמן האופטימאלית להשקעה באזור זה.

---

¹ נייר עמדה להצגה בכנס היסוד של "מועצת הביטחון לישראל", 20.6.2010, תל אביב. כל הנתונים נמסרו למחבר על ידי ראשי המחלקות/האגפים ברשויות המקומיות בבקעת הירדן. העמדות המובעות במסמך זה הינן של המחבר ואינן מייצגות בהכרח את עמדתה של "מועצת הביטחון לישראל".

דמוגרפיה

בבקעת הירדן מתגוררים כיום כ- 6,600 נפש (גידול של כ- 27% יחסית לשנת 2008) מתוכם כ- 1,700 ילדים (למ"ס 2008). תושבי הבקעה מקבלים שירותים מוניציפאליים ממועצה אזורית בקעת הירדן (21 ישובים), מועצה אזורית מגילות ים המלח (6 ישובים) ומועצה מקומית מעלה אפרים. דירוג החברתי-כלכלי של רשויות אלו נע בין 5-6 (למ"ס, 2003) ושיעור הזכאות לבגרות נע בין 71% בישובים מסוימים ל- 90% באחרים. בשנת 2009 עמד היקף הקליטה במועצות האזוריות על כ- 80 משפחות ו- 6 בודדים. אולם, נתונים אלו אינם משקפים את מורכבותה של התמונה הדמוגרפית. ניתוח מעמיק יותר מצביע על שלוש מגמות בולטות:

- (1) התחזקות ההתיישבות הדתית במועצה האזורית בקעת הירדן
- (2) חזרת הבנים לישובים, בעיקר במועצה האזורית בקעת הירדן,
- (3) ביקוש רב למגורים המוביל לעיתים לפינוי מתיישבים המתגוררים ביישוב מספר שנים על מנת לפנות מקום למשפחות צעירות.

התחזקות ההתיישבות של הציבור הדתי

נהירתו של הציבור הדתי למועצה האזורית בקעת הירדן באה לידי ביטוי באופן בולט בנתון הבא: **מתוך 280 ילדי המועצה בגילאי 3-6, 200 נמנים על האוכלוסייה הדתית.** ההסבר לכך פשוט. עד הסכם אוסלו בקעת הירדן לא היוותה מוקד משיכה לציבור הדתי. ציבור זה נהר בהמוניו לישובי הלוויין של ירושלים, לגבעות איתמר ולחבל עזה. במקביל, העובדה שהבקעה נתפסה במרכז הקונצנזוס הובילה למצב בו המקומיים לא הרגישו כי חרב מונחת על צווארם ולכן לא עודדו קליטה. הסכמי אוסלו סימנו את המפנה. בשדמות מחולה הוקמה ישיבת הסדר, וכיום מתוך 106 משפחות, 60 הינם משפחות של בוגרי הישיבה; חמדת, שננטש על ידי התק"ם אומץ על ידי "אמנה" וכיום מתגוררות בו 35 משפחות צעירות, במבואות יריחו מתגוררות 30 משפחות, במחולה 95 משפחות, וגם גיתית, שהוקם על ידי משקי חרות ובית"ר, מהווה היום ישוב מעורב ובו כ- 40 משפחות דתיות. למותר לציין כי כל ההתיישבות הדתית הינה במסגרת קהילתית וכל קליטה שנעשית, הינה אך ורק קליטה קהילתית.

עם זאת, אין להמעיט בהתחזקותו של היישוב החילוני. במועצה האזורית מגילות ים המלח, כל הילדים מהישובים החילוניים מכיתה ב' ומטה – 165 ילדים – נקלטו אך ורק בארבע השנים האחרונות. גם 15 הילדים מהיישוב אבנת, הלומדים בחינוך הממלכתי עם התאמות לדרישות מערכת החינוך הממלכתית-דתית, נקלטו במהלך תקופה זו.

חזרת הבנים לישובים

המגמה של חזרת הבנים באה לידי ביטוי בעיקר בישובי המועצה האזורית בקעת הירדן כיוון שישובים אלו ותיקים יחסית לישובים אחרים. בנים שנולדו בשנות השבעים והשמונים, עם עלייתם לקרקע של ישובי המועצה, חוזרים כיום עם משפחותיהם הצעירות ויוצרים גל של קליטה חקלאית. המועצה האזורית בקעת הירדן קלטה בשנה האחרונה 60 משפחות, מתוכם 23 משפחות של בנים חוזרים. במספר ישובים במועצה האזורית מגילות ים התרחשה תופעה דומה. בשנת 2009 נקלטו בישוב ורד יריחו 3 משפחות של בנים חוזרים מתוך 5 המשפחות שנקלטו.

המגמה החיובית שנרשמה בשנים האחרונות בקליטה חקלאית הביאה לפריצת דרך בחלק מן הישובים בבקעה שכולם ללא יוצא מן הכלל מתוכננים ל- 80 נחלות. בישובים פצאל ותמר הוגדלו לראשונה מספר הנחלות המאושרות על ידי משרד החקלאות ל- 120 ו- 106 בהתאמה.

הביקוש למגורים בבקעת הירדן

צו הקפאת הבניה אינו מאפשר למשפחות שכבר קיבלו החלטה לעבור לבקעה, לממש את החלטתם. צו ההקפאה גם אינו מאפשר לשוכרי בתים בבקעה לעבור למגורי קבע. בנוסף, העובדה כי מספר ישובים מתנים מגורי קבע בשנת ניסיון, חוסמת את דרכן של משפחות רבות עקב העדר מבנים למגורים בשנת הניסיון. העדר המבנים למגורים יוצר בעיה נוספת בישובי צפון ים המלח: קיבוצים נאלצים לפנות מתיישבים המתגוררים בקיבוץ זה שנים מספר על מנת לאפשר קליטתן של משפחות צעירות. במילים אחרות, נעשה פינוי של אנשים שהחליטו לחיות בבקעה במטרה לקלוט משפחות צעירות שאין כל ביטחון כי יישארו בבקעה, כי יתקבלו כחברי קיבוץ וכי יוכלו לבנות בית קבע. כיום, כ- 200 משפחות ממתניות לביטול צו ההקפאה על מנת להתחיל באופן מידי בתהליכי תכנון, אישור, ובנייה של בתיהם.

חקלאות

בבחינה ראשונית ניתן לדווח על תמונת המצב הבאה: מצאי הקרקעות השייך למדינה בשטחה של המועצה האזורית בקעת הירדן עומד על 107,000 דונם מתוך 860,000 דונמים. שטח הישובים הינו 5,200 דונם והשטח הראוי לחקלאות עומד על 67,000 דונם, מתוכו מעובדים הלכה למעשה רק כ 35,000 דונם. עתודת הקרקע העומדת על 35,000 דונם תהא מתאימה לגידולים חקלאיים אך ורק לאחר הכשרתה לחקלאות (יישור קרקע וכדומה). במועצה האזורית מגילות ים המלח, מצאי הקרקעות השייך למדינה הינו 750,000 דונם (כולל חלק מים המלח, שמורות טבע, ושטחי אש). שטח היישובים הינו 3,000 דונם והשטח הראוי לחקלאות הוא 15,000 דונם שמתוכם מועבדים 10,000 דונם. עתודת הקרקע עומדת אם כן על 5,000 דונם ונדרשת הכשרתה על מנת לאפשר גידולים חקלאיים.

היתרון המרכזי של הבקעה הינו האקלים הנוח בעיקר בחדשי הסתיו והחורף. אקלים זה מאפשר הבכרה מוקדמת של יבולים והגעתם ראשונים לשוקי היצוא של מדינת ישראל. כ- 30% מבתי האב בבקעה עוסקים ישירות בחקלאות ו- 30% נוספים מתפרנסים משירותי עזר לחקלאות. ערך הייצור החקלאי נאמד בכ- 500 מיליון ₪. אולם, גם נתונים אלו אינם משקפים נכונה את מורכבות המצב.

ענף החקלאות בבקעה מצוי בנקודת המראה כיון שבמהלך שלוש השנים האחרונות חלה הכרה בפוטנציאל של גידולים חקלאיים מסוימים (פלפל, תבלינים טריים, תמרים וענבי מאכל), פותחו פתרונות ספציפיים לענפים אלו, ונמצאו שווקים בינ"ל למוצרים הללו. כיום, לכל גידול קיים פרוטוקול גידול שפותח על ידי מערכת המו"פ של בקעת הירדן. מטרתו של פרוטוקול הגידול להבטיח את היבול הרב ביותר, האיכותי ביותר ובתקופה המתאימה ביותר ליצוא. לחלק מן המוצרים, כגון תבלינים טבעיים, מבטיח פרוטוקול הגידול גם חיי מדף ארוכים. בנוסף, כיוון שתנאי הגידול בבקעה שונים ממקום למקום, פותחו לגידולים זהים פרוטוקולי גידול שונים בהתאם לאתר הגידול. שיתוף הפעולה בתחום המו"פ החקלאי בין המרכז האזורי, חוקרי חקלאות ומערכת ההדרכה של משרד החקלאות יצר בשלוש השנים האחרונות תשתית ייחודית לייצוא איכותי.

תעשייה ויזמות

בקעת הירדן אינה מהווה כיום מוקד משיכה לתעשייה בעיקר עקב ריחוקה ממרכז הארץ. בבקעה פועלים שני מפעלים: מפעל הקוסמטיקה "מעבדות ים המלח" (250 עובדים, מחזור של כ- 200 מיליון ₪, 50% יצוא), ופי-וי רן (70 עובדים, מחזור של כ- 75 מיליון ₪, יצוא 75%). אולם הפיתוח החקלאי המואץ בשלוש השנים האחרונות חייד את צורך בהקמת תעשיות משלימות לגידולים חקלאיים, כגון רפתות ומחלבות, מפעלי דשנים, חומרי הדברה, אריזות קרטון והייטק חקלאי. דווקא בתחום היזמות ניכרת תנועה ערה לכיוון בקעת הירדן: כ- 250 יזמים ובעלי עסקים מבקעת הירדן צרכו את שירותי המרכז לטיפוח יזמות (מט"י) בשנת 2009. היזמים ביקשו להקים באזור בעיקר פרויקטים תיירותיים.

המלצות מדיניות

בבקעת הירדן תנאי מחיה קשים. לכך נוספת מדיניות ממשלתית שבעשורים האחרונים אינה בהירה ואסרטיבית דיה לגבי פיזור האוכלוסייה ברחבי הארץ. אולם היתדות שננעצו בבקעת הירדן הוכיחו את עצמן כחזקות. דרכי ההתמודדות של המתיישבים עם התנאים האקלימיים כללו בעיקר הסתגלות הדרגתית, לימוד היתרונות והחסרונות של האזור, ויצירתם והטמעתם של שיטות עבודה המתאימות לחיים בתנאים אלו. ואכן, בשלוש השנים האחרונות נוצרה מסה קריטית של תושבים ויכולת חקלאית ייחודית. תנאים אלו הביאו את בקעת הירדן לנקודת המראה דמוגרפית וחקלאית.

על מנת לאפשר את הצמיחה של אזור זה יש להסיר בראש ובראשונה את אי הודאות המרחפת כסכין מעל אנשי הבקעה. נחוצה הצהרה ממשלתית שבקעת הירדן תיוותר בידי ישראל בכל הסכם שלום. הצהרה זו יכולה ליצור את האווירה המתאימה לפיתוח חברתי-כלכלי.

ברמה הפרקטית נדרשת הממשלה לצעדים הבאים:

1. **השקעה בתשתיות תחבורה**, בעיקר המשך סלילתו של כביש 5 עד לבקעת הירדן, ושדרוג כביש 90 לכביש דו-מסלולי. צעד זה הינו קריטי להתפתחותה של המועצה המקומית מעלה אפרים, ולהתפתחות האזור כולו.

2. **הקמת מנהלת פיתוח ייעודית**, המשותפת לרשויות המקומיות בבקעה ולמשרדי הממשלה, שתעסוק בהקצאת משאבים שיפנו לפיתוח תשתיות דיור, תשתיות אזוריות (כגון, בתי ספר וגני ילדים), ופיתוח יישובי.

3. **פיתוח תשתיות כלכליות** בתחומי משק המים, הכשרת הקרקע, תקשורת וחשמל.

אשר למשק המים, **על הממשלה להחליט ללא דיחוי על הגדלת מקורות המים לחקלאי הבקעה על ידי:**

- (1) מתן אישור לחברת מקורות להמשיך בקידוחי מים,
- (2) השוואת מכסות המים של חקלאי הבקעה (42,000 מ"ק) לאלו של חקלאיי הערבה (51,000 מ"ק),
- (3) התאמת מכסות המים לגידול שחל במספר החקלאים.
- (4) הזרמת מי הקולחין של מזרח ירושלים בצורה מסודרת לבקעת הירדן כשהם מטופלים וראויים לשימוש חקלאי. אשר להכשרת קרקע, יש לאשר הגדלת השטחים המעובדים תוך מיצוי השטח המצוי ברשות המדינה, ולהקצות חלק מקרקעות אלו להקמתן של חוות סולריות ליצור חשמל.

4. שדרוג שירותי בריאות ותחבורה ציבורית.

על הממשלה להקים מרפאה אזורית שתשרת את תושבי בקעת הירדן, ולהבטיח שירותי ביקור רופא בעת הצורך, כמקובל באזור המרכז. בנוסף, על הממשלה להגביר את אבטחתו של כביש 1, להגדיל את תדירות האוטובוסים הנוסעים בקו בקעת הירדן-י"ם ובקעת הירדן-ת"א.

5. פיתוח תיירותי

על הממשלה להעביר את אתר הטבילה לניהולן הישיר של הרשויות המקומיות באזור. כמו כן נדרשת השקעה ממשלתית בשיווק האזור, סימון שבילים להליכה ולתיירות שטח, ופיתוח תיירות חקלאית. יש גם להשקיע בפיתוח סרטבה (מבצר אלכסנדריון), קומראן ועין פשחה (עיינות צוקים).

6. **פתיחתו של גשר עבדאללה למעבר תיירים ואזרחים ישראלים.** פתיחת הגשר תאפשר להגיע מירושלים לרבת עמון תוך שעה אחת.

סיכום

בבקעת הירדן אין כיום אופציה של סטטוס-קוו. החרמת מוצרים מאזור יהודה ושומרון ברשות הפלשתינית ופעילות מאורגנת להגשת תביעות משפטיות של פלשתינים כנגד חקלאי בקעת הירדן בנוגע לתשלום רטרואקטיבי של זכויות סוציאליות עלולות לפגוע קשות בהתפתחותו של אזור זה. מול קשיים אלו ניצבים מתיישבים שהפגינו עד היום את חוסנם האישי, המשפחתי, הקהילתי והחברתי והביאו את הבקעה לנקודה בה הבשילו התנאים לצמיחה כלכלית-חברתית.

בקעת הירדן מצויה כיום בנקודת המראה בעיקר בתחום הדמוגרפי והפיתוח החקלאי. כיוון שהיא בעדיפות ביטחונית וכיוון שהבשילו בה התנאים לפיתוח כלכלי-חברתי, היא חייבת, מיד עם סיום משטר ההקפאה, לקבל קדימות ברורה להשקעה ממשלתית. זוהי נקודת הזמן האופטימאלית להשקעה באזור זה.

ביבליוגרפיה

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2008. מפקד האוכלוסין 2008. ראו: <http://www.cbs.gov.il/w/censushtml/UN-SSI1027811460.shtml>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. 2003. אבחון רשויות מקומיות וסיווגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה, ראו: http://www.cbs.gov.il/publications/local_authorities2003/local_authorities_h.htm

ראיונות אישיים

דוד אלחייאני, ראש המועצה האזורית בקעת הירדן, 2008- (7.6.10, ירושלים)
מרדכי (מוצי) דהמן, ראש המועצה האזורית מגילות ים המלח, 2008- (8.6.10, ירושלים)
דוד לוי, ראש המועצה האזורית בקעת הירדן, 2004-1990 (13.6.10, ירושלים)
שושי נשר, מנהלת מתנ"ס, מועצה אזורית בקעת הירדן (8.6.10, ירושלים)

ראיונות טלפוניים

אורית ארציאלי, דוברת, מועצה אזורית בקעת הירדן, 2005-1999 (7.6.10)
אודי איזק, ראש אגף חינוך, מועצה אזורית מגילות ים המלח (13.6.10)
חיים נבון, ראש אגף רווחה, מועצה אזורית מגילות ים המלח (13.6.10)
שלמה ללוש, ראש המועצה המקומית מעלה אפרים, 2009- (14.6.10)
קמי פרימן, מנכ"ל פי.וי.ראן, נערן (14.6.10)
צבי אבנר, יו"ר הוועדה החקלאית, מועצה אזורית בקעת הירדן (10.6.10)
יוסי צופי, יו"ר הוועדה החקלאית, מועצה אזורית מגילות ים המלח (15.6.10)
דובי טל, ראש המועצה האזורית בקעת הירדן, 2009-2004 (11.6.10)
נאוה כהן הלל, מנהלת מחלקת חינוך, מועצה אזורית בקעת הירדן, 2006- (10.6.10)
איציק טורק, מנהל מחלקת חינוך, מועצה מקומית מעלה אפרים, 2009- (14.6.10)
אריה כהן, יו"ר, חברת "מעבדות ים המלח", (14.6.10)
זיוה גלעד, מנהלת מו"פ בקעת הירדן (14.6.10)